

AZ ÉRTELMEZŐ HATÁROZÓS SZERKEZETEK TÖRTÉNETÉHEZ

S. HÁMORI ANTÓNIA

Az értelmező határozót tartalmazó alakulatokat a leíró nyelvtani szakirodalom több tagú **bővítménynek**, az ige összekapcsolt határozójának tartja. Felépítésükről, jellemzőikről szólva többen utalnak szószerkezeti előzményeikre is (pl.: Károly: NytÉrt. 16. sz. 45–7, 65, MMNyR. 2: 304; Tompa: MMNyR. 2: 71–2; B. Lőrinczy: MMNyR. 2: 166, 180, 189, 212; Rácz: MMNy. 288; G. Varga: MondtTan. 102–3; stb.).

Történeti szempontból az értelmező határozós szókapcsolatok mindenképpen szószerkezeteknek tekinthetők. A történeti grammatika is e minőségükben, a határozó(szó)i szerkezetcsoporthoz fejezetében foglalkozik velük. — E szerkezetekben az alaptagként álló határozószt (vagy az ennek tipikus mondattani szerepét betöltő névszói, esetleg igenévi határozót) a vele azonos típusú határozó bővíti. A bővítés ez esetben értelmezést jelent: az alaptag jelentésének pontosabb megnevezését (azonosítását), vagy tartalmának valamilyen részletkörülménnyel való megszorítását foglalja magában. Az értelmező határozó ennek következtében sajtáságos, kettős arculatú bővítmény: egyfelől határozó, de értelmezői szerepe révén közel áll az azonosító értelmező jelzőhöz is. Maguk a szerkezetek — talán azért is, mert alaptagjuk maga is mindig alárendelt, bővítmenyként álló szerkezettag, talán azért is, mert tagjaik hasonló jelentésűek —, nagyobb hajlamot mutatnak a tömbösöedésre, szorosabbá válásra, mint a többi szerkezetek.

Az értelmező határozót tartalmazó szerkezeteket nyelvünk ősmagyar kori szakaszában már használhatták. Egykori meglétükre néhány fejleményük utal; ilyenek pl. a ragvonzó névutók (vö.: KTSz.: *fyal ufve* ['fiával együtt']; ÓMS.: *fyaal egembelu*; stb;) ilyenek lehetnek egyes tautologikus összetett határozósztók is: JókK. 27: *ottogyl* 'ott'; erre vö. Károly; MNy. 54: 356).

Az őmagyar kor ide tartozó szerkezeteinek áttekintése és rendszerezése a korai kis szövegemlékek, a kései őmagyar kor „törzsanyaga” (27, egyenként 10 000 n terjedelmű szövegegység), valamint a törzsanyagot jóval meghaladó különböző egyházi és világi szövegemlékek alapján készült. A korai őmagyar korban még csak két, sajátos azonosítást kifejező szerkezetet találunk: KTSz.: *fele... munyb[ele]*; ÓMS.: „*yg kynza[ssal] ... hallal*”. — A kései őmagyar kor feldolgozott anyaga a sajátos azonosítást kifejező és a megszorító szerepű értelmező határozós szerkezeteknek nagyjából azonos arányú

felhasználását mutatja. Ezek között a határozószói alaptagokkal kapcsolatban főként azonosító jellegű értelmező határozók fordulnak elő, míg a főnévi szófajú határozókat többnyire megszorító kiegészítő értelmező határozók bővítik.

Tapasztalataink szerint azonban ez a szerkezetípus a kor nyelvében eléggé szórványos lehetett. Néhány számadattal jelezve: a „törzsanyagban” a kb. 3300 minőség- és mennyiségjelzős, 3100 birtokos jelzős és 650 értelmező jelzős szerkezettel szemben csak 73 értelmező határozós szerkezetet találunk. Szükségesnek és hasznosnak tűnt ezért a gyűjtés folytatása — ezen belül néhány nyelvemlék zárt anyagának megvizsgálásával. Az e célból feldolgozott kódexek részint legendáriumok, (JókK., SimK., KrisztL.), részint vegyes tartalmú emlékek (WeszprK.: passió és elmélkedés; SándK.: prédikáció és legenda; KazK.: legendák, elmélkedések, példázatok), továbbá az imádságokat tartalmazó CzechK. 1–41. lapja. A „mélyfúrás” igazolta, s egyben néhány részlettel ki is egészítette a korábbi megfigyelésekkel szerzett tapasztalatokat.

1. Az értelmező határozós szerkezetek a pontosabb megértetést, a történetek, cselekvések körülményeinek részletes, világos megmagyarázását szolgálják (ebben a tekintetben hasonlóak az értelmező jelzős szerkezetekhez). Előfordulásuk gyakoriságát ennek megfelelően elsősorban a szöveg tartalma (latin mintája), ezzel együtt a kódexfordító (vagy másoló) közlési szándéka, egyéni stílusa, nyelvhasználata szabályozza. A legendák, példázatok, elbeszélések természetesen több ilyen szerkezetet tartalmaznak, mint a prédikációk, imák, elmélkedések. Néhány számadattal jellemezve vizsgált kódexeink ide tartozó — biztosan értékelhető — szerkezeteit: JókK.: 39; WeszprK. passiórésze: 38, elmélkedések: 3; KazK.: 64; KrisztL.: 3; — ezzel szemben a SándK.-ben a prédikációkban és legendákban található szerkezetek aránya: 3:1.

2. A szerkezetek szófaji felépítésében, ill. a tagok (elsősorban az alaptag) közelebbi szófajának (határozószó, határozói szerepű főnév, esetleg más szófaj) megválasztásában szintén több tényező játszhatott közre: az értelmezni kívánt határozó típusa, jelentése, kifejezési lehetőségei, továbbá az értelmezés pontosabb célja (azonosítás, megszorítás), — de befolyásolhatta a másoló egyéni szóhasználata ezt a szempontot is. A JókK.-ben pl. a határozószói és a főnévi (ill. egyéb szófajú) alaptagok aránya 20:19; a SimK.-ben 3:2, a KazK.-ben 49:15; — viszont a WeszprK.-ben ez az arány fordított: 18:32; ugyanígy: a KrisztL.-ban: 1:2; a SándK.-ben: 1:3.

3. A szerkezetek szorosabbá válása (tömbösödése, összekapcsolt határozóvá alakulása) megfigyelhető vizsgált kódexeinkben is. A tovább fejlődő

szerkezetek mellett jelentkezik néhány bizonytalanul értékelhető (pl. mellérendelő szerkezetnek, jelzői értelmezősnek stb.) is felfogható alakulat. A világosan értékelhető, a tömbösödő és a bizonytalan értékű szerkezetek aránya az egyes emlékekben: JókK.: 39:3:8; WeszprK. passió: 38:11:4, elmélkedések: 3:0:0; KazK.: 64:9:18; KrisztL.: 3:2:0; SimK.: 5:1:0; SándK. prédikációk: 3:1:0, legendák: 1:3:0; CzechK. 1–41. 1.: 0:5:1.

4. Vizsgált nyelvelméleinkben az értelmező határozós szerkezetek a következőképpen oszlanak meg:

A) Az azonosító értelmező határozót (sajátos azonosító értelmezőt) tartalmazó szerkezetekben alaptagként elsősorban határozószót találunk, amelynek határozatlanabb, általánosabb jelentését a tartalmas jelentésű főnévi határozó magyarázza. Típusai:

a) A helyhatározói sajátos azonosítás mindhárom határozói irány jelölésében megtalálható. — Főnévi szófajú értelmező határozóval: JókK. 160: „oda a *vjzhez* gyewlekezek emberj *soka ssag*”; — JókK. 28: „kezdenek emberek *ott* az *zjgetben* lagnja”; WeszprK. 30: „*ith betaniaba* tegiok a husuetot”; SándK. 25: „mýkeppen *belql* býrtatik ordotól *lelkeeben*”; KazK. 63: „*Et ez keep eldt* ... imadkozik uala”; — WeszprK. 91: „ha *felul* nem adattatot volna ... *istentql*”; KazK. 132–3: „*ennet* ez a zep *mezdröl* be uiuek *vtet*”; stb. — Határozóragos személyes névmási bővítménnyel csak: KazK. 64: „*ede hozad* hoztam”. — Az általánosabb jelentésű határozószót olykor egy másik, az irányt, helyet pontosabban megnevező határozószóval értelmezik: JókK. 107: „ky vala *ottan kewzel*”; WeszprK. 130: „ymmar *ede fel* [‘itt fenn’] ... megh taneýtottalak”; — JókK. 41: „felelen *onnattbelewl*”: responderet de intus; KazK. 64: „az *onnetan kyudl* az cellaba magat ... be uete”, 74: „hozbe *onnetan kyudl* az ištennek emboret”; stb. — A határozószói használatú ige-kötők értelmező határozói bővítményei nyomósító szerepűek: JókK. 62: „*elkj* mulok ez vilagbol”; KazK. 54: „*el* be mene eg zent eghazba”, 136: *el oda mene*”; stb.

Néha a főnévi szófajú határozó is kap sajátos azonosító értelmezőt: WeszprK. 29: „a *cellaba hozza mene*”; KazK. 47: „*keuana zileinek hazokba ben* ... elmelkődnie”.

b) Az időhatározói sajátos azonosítás az időpontra, illetőleg időtartamra vonatkozó határozószók esetében jelentkezik: JókK. 120–1: „*ky zenetlen mendenkoron ymadkozikuala*”: qui *sine intermissione semper* orabat, 143: „*kefedelmnelkewl y[n]gyen maytan el meny*”: *statim absque mora* vadas; KazK. 103: „igekőzik uala *esmet vtet uizont* megh fognia”. — Ebbe a csoportba néhány bizonytalanul értékelhető kapcsolat is beletartozik: JókK. 35: „ymmar ez *zeruel* az keppen felelek”: *hac vice* ... respondebo; WeszprK. 121: „*Njochadzor ees vtozor* az jöban vegyg megmaradasrol”; KazK. 42:

„Ez uiragtul *oztan esmet* zillettetik eg nõmõs ... gõmõc”; stb. — Tömbösödõ, ill. összekapcsolt határozóvá alakult szerkezetek JókK. 8: *ewrekkel ewrewkke* (így CzechK 10, 15, 30, 35, 40; KrisztL. 8, 25 is); KazK. 202: *Myndh õrõkkun õrõke*; WeszprK. 46: *Soha ... õrõkke*; KazK. 37: *Joha touaba*, 105: *rakon kõzel*; stb.

c) A mód- és állapothatározói sajátos azonosításra vö.: JókK. 56: „*mezejtelen* egý engalya ruhaban *meg maraduan* menýe azyfba” ~ SimK. 9–10: „*mezejtelen* Lak a kisebb ruhadba *maraduan* men be az varosba” ~ JókK. 87: „csak engalya *ruhayaban mezejtelen* menneel alamyænaert”; vö. még JókK. 56–7: „*ezkeppen mezejtelenewl* ... predicaly”: *sic nudus praedicabis*; WeszprK. 102: „Mikoron azert *ekeppen meztelen* allana”; 88: „*telli-esseguel myndõnõstul* verbe keueruen õ zent felseged”; stb. — Esetleg ide tartozhat még a *mind* határozószóval kapcsolódó határozó is: CzechK. 40: „lathnom ... *mýnd* te sok *zentýdwel egyetõmben*”; KazK. 56: „*mind harmad magadal* jegic megh”; stb. — A módhatározói sajátos azonosítást kifejező határozószó tömbösödése összetétel felé haladó kapcsolatot is eredményez: WeszprK. 104: „a földre eitek *vgi annera*” stb.

B) A megszorító, kiegészítő értelmező határozó kódexeinkben mindig főnévi szófajú, ragos vagy névutós határozószót bővít. A helyre, időre (időpontra) utaló alaptag rendszerint tágabb jelentéskörű, ezt a bővítmény valamilyen részletekörülmény megnevezésével teszi pontosabbá, ill. egészíti ki. Viszont éppen ez a körülmény (tudniillik, hogy egy határozó csak valamilyen további részletezéssel, módosítással, szókapcsolat formájában képes szerepének betöltésére), egyben azt is eredményezte, hogy a szerkezet igen hamar megindult az összekapcsolt határozóvá fejlődés útján. Adataink egy része már többé-kevésbé ilyen határozónak értékelhető; elsősorban az időre vonatkozó kapcsolatok között találunk ilyen szorosabbá váló (vagy vált) formákat.

a) Helyviszonyra utaló határozós szerkezetek: JókK. 144: „Es mene nemý *halomra az hely melet*”; WeszprK. 14: „ezek ... lõnec *betaniaban* poklos simõnac *hazanal*”; SimK. 12: „ves az *eghazban* mas *zegeletibe* fel alla”; SándK. 4: „yelõnek ... *galileaban týberiadis newó tengõrneel*”; KrisztL. 46: „Be teljesite ... martiromsagat: ... *olaz orzagan*. Tyrus nevõ *varasban*”; KazK. 9: „marada *iersfalomba*: az *fyonnak hegen*”; stb. — A megszorító értelmező határozónak magának is lehet ugyanilyen típusú, megszorító szerepű bővítménye: JókK. 51: „laknakuala *azyfsya hegýenek alata* egý *helyben kewzel affysyahoz*”; KazK. 75: „aky az *portikufba* az *zegenek kõzõl legh utol* il”.

b) Időviszonyra utaló értelmező határozós szerkezetek: JókK. 73: „Mykkeppen vytettetuolt zent clara *euel ýften zewletety napyan az eghazba*”;

WeszprK. 81: „*Nagi pentőkön reguel ... tanaczot tartanak*”; KazK. 51-2: „mindön *hetben* : az *kednap* ... oluas: három pater noftert”; stb.

Az időviszonyokra utaló értelmező határozót tartalmazó határozós szerkezetek váltak a leghamarabb összekapcsolt határozóvá. A tömbösödés oka feltehetőleg az lehetett, hogy ebben a szerkezettípusban a bővítmény az időviszonynak más, az alaptag jelentésétől eltérő mozzanatát emelhetette ki: JókK. 41: „*tewbzer* ne menne hozzája egy *nappon* hanem csak *egjel*”; SimK. 5: „*soha tóbbe* ne merezköggel mondani”; SándK. 15: „az martel” lak *egzor eg*” napon zenuette az kenth”; WeszprK. 51: „ez *eczaka* ... háromzor tagacz meg engemeth”; stb.